

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/64/51-54>**Kəmalə Fuad qızı Nəsirova**

Bakı Slavyan Universiteti

doktorant

kamale_revan@mail.ru

**QAÇQIN VƏ MƏCBURİ KÖÇKÜNLƏRİN BEYNƏLXALQ MÜDAFİƏSİNİN
SİYASİ VƏ HÜQUQİ ASPEKTLƏRİNİN TƏHLİLİ***Açar sözlər: qaçqın, məcburi köçkün, qaçqın və məcburi köçkünlərin beynəlxalq müdafiəsi, miqrasiya***Analysis of political and legal aspects of international protection
of refugees and internally displaced persons****Summary**

The article is devoted to the analysis of political aspects of international protection of refugees and internally displaced persons in the system of international relations. If we look at our recent history, we can see that in fact, in the modern system of international relations, the factors that determine the international protection of refugees and internally displaced persons are political elements, political causes and threats, as well as international political and military security. Therefore, the article touches on the issue of ensuring both the territorial integrity of Azerbaijan and the violated rights of refugees and internally displaced persons through counter-attack operations of Azerbaijan in September-November 2020.

Key words: *refugees and IDPs, international protection of refugees and IDPs, migration*

Beynəlxalq münasibətlər sistemində qaçqın və məcburi köçkünlərin beynəlxalq müdafiəsinin məzmununun aydınlaşdırılması və problemin siyasi aspektlərinin hərtərəfli təhlili mühüm nəzəri və konseptual əhəmiyyət kəsb edir. İstər qədim və orta əsrlərin beynəlxalq münasibətlər tarixində qaçqınlarla bağlı məsələlər, istərsə də, yaxın tariximizə diqqət yetirsək görərik ki, əslində müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində də qaçqın və məcburi köçkünlərin beynəlxalq müdafiəsini şərtləndirən amillər məhz siyasi elementlər, siyasi səbəblər və təhdidlər, habelə beynəlxalq siyasi-hərbi təhlükəsizlik məsələləridir. Bu təhdid və səbəblər isə son illər planetdə qlobal miqyaslı, xüsusilə Yaxın Şərqdə və dünyanın bir sıra digər konfliktogen zonalarında qaçqın sayını xeyli artırmışdır. Eyni zamanda, Azərbaycanın 2020-ci ildə Ermənistanın hərbi təcavüzünə qarşı həyata keçirdiyi əks-hücum əməliyyatları nəticəsində torpaqlarımızın işğaldan azad olunması da qaçqın və məcburi köçkünlərin qayıdışı ilə əlaqədar problemin aktuallığışərtləndirir.

Qaçqın problemlərinin tədqiqatçısı, professor Gil Loesçer yazır ki, davamlı siyasi və diplomatik təşəbbüslər, inkişafa yardım, insan haqlarının monitorinqi və demokratik institutların qurulması, vətəndaş cəmiyyətinin gücləndirilməsi yolu ilə görülən bütün tədbirlərə vaxtında başlanılsa və kifayət qədər iqtisadi və siyasi dəstək verilərsə, bunlar zorakılığın baş verməsinin və əhalinin kütləvi yerdəyişməsinin qarşısını almağa kömək edər.¹ Müəllifin bu fikirlərinə şərik çıxaraq vurğulamaq lazımdır ki, bir çox hallarda beynəlxalq sistemdə mövcud olan müxtəlif siyasi-hərbi gərginlik və böhran situasiyaları səbəbindən qaçqınların sayı kütləvi şəkildə artmış, qaçqın probleminin mərkəzində qlobal siyasi faktorlar dayanmışdır.

Son illərin praktikasından çıxış edərək, təkcə bir faktı vurğulamaq kifayətdir ki, Ermənistanın Azərbaycana hərbi təcavüzü nəticəsində 1 milyondan artıq qaçqın və məcburi köçkün faktoru məhz siyasi və hərbi, eyni zamanda beynəlxalq təhlükəsizlik prizmasından problemin məzmununu obyektiv qiymətləndirməyə imkan verir. Qaçqın probleminin siyasi elementlərini beynəlxalq münasibətlər sistemindəki dəyişikliklərlə, siyasi böhranlarla bağlılığını xarakterizə edən prof. Musa Qasımlı yazır ki, beynəlxalq syasi şəraitdən yararlanmaqla, 1990-cı illərin beynəlxalq münasibətlərində baş verən Körfəz müharibəsi kontekstində sovet rəhbərliyinin diqqətini bu müharibə ilə bağlı diplomatik səylərə yönəltməsi Ermənistanın işinə yaradı və Azərbaycana kütləvi qaçqın axını başladı. 1990-cı ilin sentyabrında Azərbaycanda Ermənistandan qovulan 201 min azərbaycanlı, 2,5 min kürd, 1,5 minə qədər rus, süni surətdə

¹Gil Loescher, Refugees as grounds for international action, https://collections.unu.edu/eserv/UNU:2434/nLib_92808_10863.pdf P.32.

törədilmiş münaqişə zəminində Özbəkistandan qovulan 29 min Ahıska türkü var idi. Az sonra Azərbaycanda qaçırıqların sayı 250 min nəfərə çatdı.²

Həmçinin, tamamilə siyasi səbəblərdən 1994-cü ildə Ruandadan Zairə qaçırıqların faciəli şəkildə çıxması zamanı qaçırıq kimi tanınanların ümumi sayı cəmi bir həftə içində 1,2 milyon nəfərə yüksəlmişdir. Məhz bu və ya digər faktlar son dövrlərin beynəlxalq münasibətlər sistemində qaçırıq və məcburi köçkünlərin beynəlxalq müdafiəsinin məzmununu şərtləndirən əsas tendensiyalardan biri kimi çıxış etməkdədir. Eyni zamanda, siyasi amillər qaçırıq və məcburi köçkün probleminin başlıca səbəbi və həm də müəyyən hallarda nəticəsi kimi çıxış etməkdədir.

Qaçırıq və məcburi köçkünlərin beynəlxalq müdafiəsinin məzmunu və siyasi aspektlərinin müxtəlif elementlərini şərh edən professor Edvard Neyman hesab edir ki, tarixi, texnoloji və sosial-iqtisadi dəyişikliklər cəmiyyətlərə bir çox cəhətdən təsir etmiş, münaqişələrin xarakteri və təsiri buna uyğun olaraq dəyişmiş, müharibədən sonrakı dövrdə, məsələn, bir sıra tarixi qüvvələr və proseslər həm leqal, həm də qeyri-leqal formada qaçırıq, yerdəyişmə və miqrasiya meyillərinə və qanunlarına təsir göstərmişdir. İkinci dünya müharibəsi Avropada təxminən 40 milyon insanı vətənlərinin hüdudlarından kənarında buraxdı. Dekolonizasiya və müstəqillik uğrunda aparılan müharibələr, dövlətlərin parçalanması, qloballaşma, soyuq müharibənin sonu və şəxsiyyət siyasətinin “dirçəlişi” bütün bunlara təsir etmişdir.³ Alimin bu fikirindən belə nəticəyə gəlmək mümkündür ki, ümumiyyətlə qaçırıq və məcburi köçkünlərin beynəlxalq müdafiəsinin məzmunu şəxsiyyətin hüquqi statusu, zaman və məkan, habelə insanın mənəvi dəyəri ilə sıx bağlıdırsa, bu problemin siyasi aspektləri isə daha çox müharibə, epidemiyalar, iqtisadi və siyasi kataklizmlərin nəticəsi kimi çıxış edir. Biz beynəlxalq münasibətlər sisteminin bu günkü mənzərəsinə nəzər yetirdikdə qaçırıq və məcburi köçkünlərlə, əhalinin yerdəyişməyə məcbur olan təbəqəsi ilə, ümumiyyətlə miqrasiya proseslərinin məzmunu ilə bağlı yeni tendensiyaların da şahidi oluruq. BMT Baş Assambleyasının 19 sentyabr 2016-cı il tarixli qətnaməsi ilə qəbul olunmuş Qaçırıqlar və miqrantlarla bağlı Nyu-York Bəyannaməsində də qaçırıq və məcburi köçkünlərin beynəlxalq müdafiəsinin məzmunu və siyasi aspektləri ilə bağlı qeyd olunur ki, qaçırıqların və miqrantların böyük hərəkəti, bütün sərhədləri aşan siyasi, iqtisadi, sosial, inkişaf, humanitar və insan hüquqları ilə əlaqəli nəticələrə malikdir. Bunlar qlobal yanaşmalara və qlobal həll yollarına çağırış edən qlobal fenomenlərdir. Heç bir dövlət bu hərəkəti təkbəşinə idarə edə bilməz.⁴ Bu sənəddən də görüldüyü kimi, qaçırıqların müdafiəsi ilə bağlı məsələnin həlli yalnız beynəlxalq münasibətlər sisteminin rəşional harmoniyasından, siyasi, sosial və iqtisadi əlaqələrin inkişafından, habelə ölkələrə və icmalara kömək etmək üçün daha böyük beynəlxalq əməkdaşlıqdan asılıdır.

Müasir dövrdə dünyanı bürüyən COVID-19 (koronavirus) pandemiyası əhali yerdəyişməsinin siyasi aspektləri və qaçırıqların beynəlxalq müdafiəsi sistemi ilə bağlı yeni çəllərlər ortaya qoymuşdur. Yəni, dünyadakı son proseslər eyni zamanda qaçırıq və məcburi köçkün, əhalinin yerdəyişmə və miqrasiya proseslərinə də fərqli yanaşmaların ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur. Koronavirusun yayılması qaçırıqların və məcburi köçkünlərin, hakimiyyətin siyasəti və təcrübələri səbəbindən xüsusi risk altında olduğunu qeyd edən Dr. Lina Xatib vurğulayır ki, COVID-19-un qaçırıqlara təsiri də siyasi xarakter daşıyır.⁵ Eyni zamanda, COVID-19-un qaçırıqların beynəlxalq müdafiəsinə təsiri ilə bağlı araşdırmalar aparən Dünya İqtisadi Forumu öz saytında bildirir ki, bu dövrdə dünyada qaçırıqlar və sığınacaq axtaranlar qorxu və qeyri-müəyyənlik doğuran yanlış məlumatların yayılması ilə çətinləşən COVID-19-un fiziki və siyasi təsirindən əziyyət çəkirlər. Qaçırıq icmalarında COVID-19 pandemiyası təhlükəsi artdıqca hazırlıq hər zamankindən daha vacibdir. Dəhşətli vəziyyətlərdən qaçan sığınacaq axtaranlar getdikcə sərt miqrasiya siyasəti və sərhədlərin bağlanması görə tələyə düşürlər.⁶

Ümumiyyətlə qeyd etmək lazımdır ki, qaçırıq və məcburi köçkün probleminin siyasi kökləri beynəlxalq münasibətlər sistemində gərginləşən situasiyalar və siyasi konfliktlərlə birbaşa bağlıdır. Burada təbii ki,

² Qasımlı M.C. Ermənistanın sovetləşdirilməsindən Azərbaycan ərazilərinin işğalınadək erməni iddiaları: tarix – olduğu kimi (1920-1994-cü illər). – Bakı: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondu, 2016.S.448–520 səh.

³ Refugees and forced displacement: international security, human vulnerability, and the state / Edward Newman and Joanne van Selm, editors. TheUnitedNationsUniversity Press, NewYork, 2003, p. 13. 391 pp.

⁴ Resolution adopted by the General Assembly on 19 September 2016, New York Declaration for Refugees and Migrants, https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_RES_71_1.pdf

⁵ COVID-19 Impact on Refugees is Also Political, <https://www.chathamhouse.org/expert/comment/covid-19-impact-refugees-also-political>

⁶ On World Refugee Day, a look at how COVID-19 is affecting refugees and asylum seekers, <https://www.weforum.org/agenda/2020/06/world-refugee-day-refugees-asylum-seekers-coronavirus-covid-19-pandemic-response/>

beynəlxalq qurumlar öz missiyasını lazımı şəkildə yerinə yetirmədikdə, problemin həlli qeyri-mümkün olacaqdır. Bununla əlaqədar prof. Gil Loescher qeyd edir ki, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığı (UNHCR) kimi beynəlxalq humanitar qurumlar siyasi situasiyaların təcavüzkar münaqişələrə çevrilməsinin qarşısını almaq üçün “yumşaq müdaxilə” konsepsiyasını təbliğ edirlər. Bununla belə, silahlı hərbi əməliyyatlar artıq bir ölkə daxilində baş verdiyi və insan hüquqlarının geniş şəkildə pozulması ilə müşayiət olunduğu təqdirdə, bu cür pozuntuları dayandırmaq üçün “sərt” müdaxilə formaları, o cümlədən hərbi əməliyyatlar lazım ola bilər.⁷ Professorun bu fikrinə tam şərik olaraq, qeyd etmək istərdik ki, beynəlxalq siyasi şəraitdən və bütün dünyanın pandemiya ilə mübarizə aparmasından sui-istifadə edərək, 12 iyul 2020-ci ildə Azərbaycanın Tovuz rayonuna Ermənistan tərəfindən silahlı təcavüz edilməsinə cavab olaraq, ölkəmizdə yeni qaçqın kütləsinin yaranmaması üçün real siyasi və hərbi situasiya “yumşaq müdaxilə”ni deyil, “sərt” müdaxilə formasını - hərbi əməliyyatları zəruri etmişdir. Ona görə də 2020-ci ilin sentyabr noyabr ayları ərzində Azərbaycan əks-hücum əməliyyatları ilə həm ərazi bütövlüyünü, həm də qaçqın və məcburi köçkünlərin pozulmuş haqlarını təmin etmişdir.

Prof. Qudvin Qill vurğulayır ki, qaçqın probleminin hər zaman tamamilə qeyri-siyasi ola biləcəyini təsəvvür etmək qeyri-realdır. Onun fikrincə, 1920-1955-ci illər tarixinin də təsdiqlədiyi kimi, dövlətlərin qaçqın axınlarına reaksiyalarında motivasiya amili onların öz maraqlarının davamlı olması idi. Lakin, 1940-cı illərin sonu və 1950-ci illərin əvvəllərində qaçqınlara dair bir təqib yönümlü tərifi müəyyənləşdirilməsi ilə təkcə beynəlxalq səviyyədə deyil, həm də milli sığınacaq prosedurlarını tənzimləyən beynəlxalq qaçqın rejimini formalaşdırdı.⁸

Baxmayaraq ki, 1950-ci ilin dekabrında BMT Baş Assambleyasının qərarı ilə BMT yaradılmış və 1 yanvar 1951-ci ildə fəaliyyətə başlayan Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığının Ofisi (UNHCR) mahiyyəti qeyri-siyasi xarakterli bir qurum kimi formalaşmışdısa və humanitar təşkilat kimi yaradılmışdısa, bu gün artıq bu qurum bir sıra qaçqınları məhz siyasi baxışlarına və ya siyasi əqidəsinə görə dövlətlərin təqibindən qorumaq missiyasını yerinə yetirir. Onun vəzifəsi qaçqınların beynəlxalq müdafiəsini təmin etmək və qaçqın probleminin davamlı həllinə nail olmaqla bu məqsədlərə çatmaqda kömək etməkdir. Əlbəttə, həm də yaddan çıxarmaq olmaz ki, bu qurum hazırda öz vəzifəsini hökumətlərlə siyasi əməkdaşlıq yolu ilə həyata keçirir. Bundan başqa, BMT strukturlarında qaçqınlarla qəbul olunan qərarlar məhz siyasi səbəblərlə əlaqədar olmuşdur. Məsələn, buna bariz nümunə kimi Azərbaycan qaçqınlarına beynəlxalq yardımın göstərilməsi ilə bağlı qərarından da görmək mümkündür. Məhz beynəlxalq siyasi şəraitin, o cümlədən Azərbaycanda pisləşən humanitar vəziyyətin və 1 milyondan çox qaçqın və məcburi köçkünün yaranmasından dərin narahatlığını ifadə edən BMT Baş Assambleyası 1993-cü ildə 85-ci plenar iclasında Azərbaycanda qaçqın və məcburi köçkünlərə fəvqəladə beynəlxalq yardımın göstərilməsi haqqında A / RES / 48/114 sayılı Qətnamə qəbul etmişdir.⁹

İstər əvvəlki dövrlərin, istərsə də, müasir dövrün beynəlxalq münasibətlər sistemində qaçqın və məcburi köçkünlərin beynəlxalq müdafiəsinin məzmunu və siyasi baxımdan qaçqınların vəziyyəti və institusional idarəetmə ilə bağlı normaların kodifikasiyası da mühüm elmi-praktiki mahiyyət kəsb edən məsələlərdən biri hesab edilir.

A.İ.Qercen adına Rusiya Dövlət Pedaqoji Universitetinin professoru N.Y.İvanovna bununla əlaqədar qeyd edir ki, qaçqınların hüquqları sahəsində kodifikasiya prosesi beynəlxalq səviyyədə insan hüquqlarının tənzimlənməsindən daha əvvəl başlamışdır. Hesab edilir ki, qaçqınların hüquqlarının müdafiəsi institutunun formalaşması beynəlxalq münasibətlərin inkişafı ilə bilavasitə əlaqəlidir.¹⁰ Bu fikirlərin təhlilindən də açıq-aydın görünür ki, insan hüquqları tarixən XIX-XX əsrlərin məhsulu olmuşdursa, qaçqınların beynəlxalq müdafiəsinin siyasi aspektləri də əvvəlki dövrlərə aid olmaqla, daha çox beynəlxalq münasibətlərdə geniş mənada siyasi, həmçinin, sosial-iqtisadi və demografik proseslərin nəticəsində formalaşmışdır. Bununla əlaqədar, qaçqın probleminin sosial-iqtisadi və etnik səbəblərinə toxunan siyasi analitik Z. Bjezinski yazır: “Aydındır ki, qlobal miqyasda artan əhali miqrasiyası kimi bir hadisənin yalnız sosial-iqtisadi sahədə

⁷Gil Loescher, Refugees as grounds for international action, <https://collections.unu.edu/eserv/UNU:2434/nLib9280810863.pdf> P.32.

⁸ Guy S. Goodwin-Gill, The Politics of Refugee Protection. Refugee Survey Quarterly, Volume 27, Issue 1, 2008, Pages 8–23, <https://doi.org/10.1093/rsq/hdn003>

⁹ Азербайджан на международной арене, http://files.preslib.az/projects/republic/ru/azr2_4.pdf

¹⁰ Иванова Н. Ю. К вопросу о статусе беженца в международном праве, https://www.gramota.net/articles/issn_1997-292X_2009_3_17.pdf

“təhlükəsizlik qapağı” kimi deyil, həm də “etnik və sosial konfliktlərin qitədən qitəyə köçürülməsi vasitəsi” kimi də xidmət edə bilər”.¹¹

Ona görə də hesab edirik ki, qaçqın və məcburi köçkünlərin beynəlxalq müdafiəsinin siyasi məzmun etibarilə mühüm elementi bu paradıqmaya kompleks yanaşılmasından ibarətdir. Kompleks yanaşma o deməkdir ki, qaçqın probleminin beynəlxalq müdafiəsini zəruri edən amillərə həm siyasi səbəb və maraqlarla yanaşı, həmçinin burada sosial, iqtisadi və demoqrafik faktorlar da aid edilməlidir.

Beləliklə, qaçqın və məcburi köçkün probleminin siyasi kökləri beynəlxalq münasibətlər sistemində gərginləşən situasiyalar və siyasi konfliktlərlə birbaşa bağlıdır. Burada beynəlxalq qurumlar öz missiyasını lazımi şəkildə yerinə yetirmədikdə, problemin həlli qeyri-mümkün olacaqdır. Digər tərəfdən, dünyadakı son proseslər qaçqın və məcburi köçkün, əhalinin yerdəyişmə və miqrasiya proseslərinə də fərqli yanaşmaların ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur. Ölkəmizdə yeni qaçqın kütləsinin yaranmaması üçün real siyasi və hərbi situasiya “yumşaq müdaxilə”ni deyil, “sərt” müdaxilə formasını - hərbi əməliyyatları zəruri etmişdir. Ona görə də 2020-ci ilin sentyabr noyabr ayları ərzində Azərbaycan əks-hücum əməliyyatları ilə həm ərazi bütövlüyünü, həm də qaçqın və məcburi köçkünlərin pozulmuş haqlarını təmin etmişdir.

Ədəbiyyat

1. Qasımlı M.C. Ermənistanın sovetləşdirilməsindən Azərbaycan ərazilərinin işğalınadək erməni iddiaları: tarix – olduğu kimi (1920-1994-cü illər). –Bakı: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondu, 2016. S.448– 520 səh.
2. Азербайджан на международной арене, <http://files.preslib.az>
3. Бжезинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы. М.: Международные отношения, 1999. С. 232.
4. Иванова Н.Ю. К вопросу о статусе беженца в международном праве, <https://www.gramota.net>
5. COVID-19 Impact on Refugees is Also Political, <https://www.chathamhouse.org>
6. Gil Loescher, Refugees as grounds for international action, <https://collections.unu.edu>
7. Guy S. Goodwin-Gill, The Politics of Refugee Protection. Refugee Survey Quarterly, Volume 27, Issue 1, 2008, Pages 8–23, <https://doi.org>
8. Refugees and forced displacement: international security, human vulnerability, and the state / Edward Newman and Joanne van Selms, editors. The United Nations University Press, New York, 2003, p. 13. 391 pp.
9. Resolution adopted by the General Assembly on 19 September 2016, New York Declaration for Refugees and Migrants, <https://www.un.org>
10. On World Refugee Day, a look at how COVID-19 is affecting refugees and asylum seekers, <https://www.weforum.org>

Rəyçi: dos. Ş.Əliyev

Göndərib: 27.02.2021

Qəbul edilib: 05.03.2021

¹¹ Бжезинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы. М.: Международные отношения, 1999. С. 232.